

Kállay Géza KÉNYES ÖNKÉNY: SAUSSURE „ANAGRAMMATIKUS POKOLJÁRÁSÁNAK” HÁTTERE

„A nyelvi jel önkényes”: elsőéves egyetemi hallgató koromban, 1979 őszén ezzel kezdődött vagy végződött minden Ferdinand de Saussure-ről szóló előadás, az ELTE általános nyelvészeti órái éppúgy, mint az angol vagy a magyar szak „Bevezetés a nyelvtudományba” című kurzusai. A 68-as forradalmi változások az Egyesült Államokban és Nyugaton a bölcsész- és társadalomtudományokban is fordulatot hoztak – s el lehet vitatkozni, a változások szükségszerűek vagy véletlenszerűek voltak-e. Az addig meghatározó strukturalizmus, és a rá sokban hasonlító irodalmi Új Kritika helyét a 70-es években óvatosan, a 80-as években harciasan vette át a dekonstrukció, a feminizmus, a narratív történettudomány (Hayden White), az újhistorizmus, a posztkolonializmus; egyáltalán: a „posztmodern”. Én azonban minderről csupán utólag értesültem, amikor a Leuveni Katolikus Egyetemen tanulhattam. Például megtudtam, hogy a posztmodern egyik legnagyobb hatású alakja, Jacques Derrida – többek között – már 1967-es *Grammatológiájában* Saussure „nyelvi jel” fogalmával szüntelen vitatkozva fejtette ki, amiből később a dekonstrukció markáns irányzata született. Ám az ELTE-n Saussure annyira sztár volt, hogy kezdő tanár koromban, a 80-as évek közepén-végén, magam is nagy lelkesedéssel tanítottam a genfi mestert, aki oly sok területen hatott utódaira, a szemiotikától (Algirdas Julien Greimas, Julia Kristeva) a kulturális antropológiáig (Claude Lévi-Strauss), az irodalomtudománytól (Roland Barthes) a fenomenológiáig (Maurice Merleau-Ponty), a filozofikus történettudománytól (Michel Foucault) a pszichoanalízisig (Jacques Lacan), hogy nehéz egyszerűen „nyelvész”-nek tekinteni.

nyelvész volt a javából

Pedig annyi bizonyos, hogy nyelvész volt a javából, nagyra hivatott, ambiciózus, „csodagyereknek” számító, eredeti gondolkodású tudós. Genf egyik legelőkelőbb, legbefolyásosabb arisztokrata családjának sarjaként látta meg a napvilágot 1857-ben, ősei házában. A Saussure iránti lelkesedés 1987-ben arra ragadtatott, hogy Genfben járva felkeressük a de Saussure-rezidenciát, a csodálatos régi villát egy nagy kert közepén az Egyetem közelében, amelyben – akkor legalábbis – a leszármazottak éltek. Járókelők igazítottak útba, hol találjuk a Saussure-házat; a család érezhetően Genf egyik büszkeségének számított. Először csak kívülről akartuk megnézni a villát, azután minden bátorságunkat összeszedve – kora augusztusi délután volt, hétköznap, fél 5 körül – becsengettünk. Bóbitás, kötényes szobalány nyitott ajtót, aki egyáltalán nem csodálkozott kíváncsiságunkon („tényleg itt élt és dolgozott?”), hanem barátságosan körbevezetett a gyönyörű, antik bútorokkal berendezett ház földszintjén, megmutatta a szalont és a dolgozószobát, a kertben pedig egy 40 körüli szőke hölgy fürdőruhában napozott; ő sem háborodott fel, hogy múzeumnak tekintjük magánlakát, hanem vidáman integetett, majd olvasmányába mélyedt. Az egész kicsit álomszerű volt; minden ragyogott, mintha csak ránk vártak volna, a gazdagság elegáns volt, visszafogott; a fogadtatás szíves.

Az ifjú Ferdinándtól sokat vártak^[1], mert ősei mind komoly eredményekkel járultak hozzá választott szakterületük műveléséhez. Dédapja, Horace-Bénédict de Saussure (1740–1799) geológus és fizikus volt, s az Alpok különböző hegycsúcsain végzett légnyomáskísérletei olyan híressé tették, hogy arcképe 1979 és 1995 között a svájci 20 frankosra is felkerült, mint Helvetia büszkeségéé. Nagypapa, Nicolas-Théodore de Saussure (1767–1845) kémikusként és a növénytan szakembereként szerzett érdemeket. A család másik ága kivándorolt Amerikába; a nagyapa egyik unokatestvére, Henry William de Saussure (1763–1839) már Amerikában született, George Washington keze alá dolgozott Dél-Karolina törvényeinek megalkotásában, és a University of South Carolina egyik alapítója volt. Ferdinand édesapja, Henri Louis Frédéric de Saussure (1829–1905) méh-, darázs-, hangya-, tücsök- és sáska-szakértőként hívta fel magára a figyelmet, de foglalkozott földrajzzal és közzétannal is, és a genfi Természettudományi Múzeum egyik alapítójaként tisztelhetjük; az intézményt saját gyűjteményeivel gazdagította. Volt is egy kis családi vita, amikor a természettudósok leszármazottja, Ferdinand egy esztendő genfi kémiai stúdium után bejelentette, hogy inkább nyelvész lenne. Összeült a családi tanács, megállapították, hogy a nyelvészet immár tudomány, de a Genfi Egyetemen akkor még nem volt nyelvészeti tanszék; az elsőt 1891-ben alapították, és épp Ferdinand de Saussure-t hívták meg rá professzornak. Az akkori legjobb iskola hírében a Lipcsei Egyetem nyelvtudományi tanszéke állt, és a család nem csalódott: Ferdinandot korának legkiválóbb ún. „újgrammatikusai” (Georg Curtius, August Leskien, Karl Brugmann) tanították. Az újgrammatikusok – szemben az olyan „ógrammatikusokkal”, mint Franz Bopp – szintén történeti-összehasonlító nyelvészetet műveltek, de ők már nem gondolták, hogy a nyelvek természeti képződmények, amelyeknek szárba szökkenése, virágzása és hanyatlása van. A „Junggrammatikerek” vizsgálódásaikat szigorú elvek szerint végezték, s bár a nyelv fő letéteményesének még nem egy nyelvi közösséget (a „társadalmat”), hanem az egyént tekintették, sikeresen bizonyították, hogy az egymás mellé

helyezett indoeurópai nyelvekben lezajló hangváltozások analógiás szabályok mentén szisztematikus módosulásokat visznek végbe egy-egy rendszeren belül. Ezek segítségével törekedtek az indoeurópai „ősnyelv” rekonstrukciójára, alapnak a legrégebb feltételezhető állapotot mutató szanszkritot tekintve, de a gimnáziumban tanult latin és ógörög mellett tekintettel voltak a szláv, balti, neolatin és persze a germán nyelvekre is. Saussure, példátlan teljesítményt mutatva 1879-ben, 22 éves korában megjelentette *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes* [Értekezések az indoeurópai nyelvek eredeti magánhangzó rendszeréről] című könyvét. Amint doktorált, hamar Európa egyik legkiválóbb nyelvésze, Antoine Meillet mellett taníthatott Párizsban, holott a Sorbonne-ra eredetileg még tanulni érkezett, ösztöndíjasként. Első találkozásukkor Meillet – aki később azt mondta, az ifjú nyelvész úgy nézett ki, mint „egy költő, nagy kék szemmel” – azt kérdezte tőle, rokona-e annak a Saussure-nek, aki a kiváló *Mémoire* szerzője. Ferdinand szerényen válaszolta, hogy azt bizony ő írta. Meillet nem akarta elhinni, hogy valaki ilyen fiatalon saját, jól megalapozott elméletet képes felállítani az indoeurópai hangrendszeréről.[2] Fényes karriert jósolt neki mindenki.

nem vettek róla tudomást

A könyvet azonban nem fogadták olyan lelkesen, mint Meillet. A mű legmerészebb hipotézise az ún. „laringális elmélet”, amelynek lényege, hogy Saussure az indoeurópai ősi alap-magánhangzókat, az *e-t*, az *a-t* és az *o-t*, illetőleg ezek hosszú párjait egy-egy, jelentésváltozást előidézőni képes *he-*, illetőleg *eh-* feltételezett hangkapcsolatból származtatta (a [há] zöngés laringális spiráns, azaz zöngés rés- és gégehang, innen az elnevezés). Ezt a feltételezést akkor a többség elutasította, és csupán Saussure korai, 1913-ban bekövetkező halála után 22 évvel igazolta Jerzy Kurylowic, ám ehhez a mára kihalt, de szintén indoeurópai ősnyelvként számon tartott hettita nyelv felfedezése, azaz a hettita feliratok megfejtése is kellett. Saussure-nek – érthető módon – az sem esett jól, hogy könyvének több megállapítását számos kollegája saját felfedezéseként tette közzé anélkül, hogy hivatkoztak volna rá. Az a benyomása támadt, hogy még akik olvasták, sem szenteltek könyvének kellő figyelmet, mások pedig egyszerűen nem vettek róla tudomást. Eleinte mindent megtett, hogy elsőbbségét bizonyítsa, és sok esetben máig vitatott, vajon tőle függetlenül jutott-e más az övéhez hasonló következtetésekre, és sértődöttségében mennyi szerepe volt legendás túlérzékenységének. De a súrlódások semmiképpen nem magyarázzák, hogy 1879 után Saussure néhány hébe-hóba közölt rövid – bár jelentős – cikken kívül miért nem publikált semmit. Hihetetlen, de igaz: a *Mémoire* volt első és egyben utolsó, életében megjelent könyve.

Pedig Saussure – amint ez hagyatékának az 1950-es években kezdődő, fokozatos felfedezése, majd publikálása után kiderült – rengeteget írt, több nagyobb műbe is belefogott: valójában több ezer oldal kéziratot hagyott az utókorra. De ezek jelentőségét, sőt meglétét is sokáig homályban tartotta a könyv, amelynek fényes sikere a világhírt jelenti számára: a *Cours de linguistique générale* (magyarul: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*[3]), amely először három évvel halála után, 1916-ban jelent meg két tanítvány és szintén genfi professzor, Charles Bally (1865–1947) és Albert Sechehaye (1870–1946) szerkesztésében, hallgatók előadásjegyzetei alapján. Mindhárom kurzus anyagát felhasználták, amelyet Saussure ebben a témakörben tartott 1907-ben, 1908/09-ben, illetőleg 1910/11-ben. Bár a szerkesztők az „Előszó”-ban minden felelősséget magukra vállalnak, és hangsúlyozzák, az ő döntésük volt átalakítani az eredeti kifejtések logikáját, a későbbiekben a könyv kritikusai egyenesen a mester gondolatainak meghamisításával vádolták a tanítványokat. Ez – elsősorban a kritikai kiadások szerkesztői szerint – erős túlzás, a poszthumusz összeállításnak azonban valóban vannak szépséghibái. A legfőbb, hogy Bally és Sechehaye sohasem voltak jelen Saussure általános nyelvészeti előadásain; ők a mester korábbi indoeurópai és összehasonlító nyelvészeti óráit hallgatták. Az első két általános nyelvészeti előadássorozat legszorgalmasabb látogatója Albert Riedlinger volt; egyetlen alkalmat sem mulasztott volna, sőt az előadások után saját jegyzeteit összehasonlította másokéval, és az eltéréseket a margóra írta. Bally és Sechehaye kénytelenek voltak – mint ezt a könyv belső címlapján elismerik – elsősorban az ő jegyzeteire támaszkodni, holott Riedlingert mindketten korlátolt embernek tartották, aki épp Saussure tanításának lényegét nem érti, és képtelen egyben látni a nyelv rendszerszerűségéről szóló fejtegetéseket, amelyek maguk is saját rendszert alkotnak. Ezért sokszor belenyúltak a szövegbe a „mester nem mondhatta ezt” s a „biztos másképp értette” elve alapján. Tették pedig úgy, hogy mindketten egy-egy saját, az általános nyelvészet tárgykörébe vágó könyvvel a hátuk mögött láttak a szerkesztéshez: Sechehaye 1908-ban jelentette meg művét *Programme et méthodes de la linguistique théorique. Psychologie du langage* [Az elméleti

nyelvészet programja és módszerei. Nyelvpszichológia] címmel (erre Saussure az 1910/11-es előadássorozatában utal is), Bally *Le Langage et la Vie* [A nyelv és az élet] című, igen népszerű könyve pedig épp Saussure halálának évében, 1913-ban látott először napvilágot. Amikor a szerkesztők felhagytak az ötlettel, hogy szó szerint idézzék Saussure szavait, és úgy döntöttek, hogy „újjáalkotják” a mester tanítását, és a „változatoktól, ingadozásoktól megtisztítva” a három előadás-sorozat „szintézisét” nyújtják (vö. *Cours*, 28), óhatatlanul a maguk képére és hasonlatosságára formálták Saussure gondolatait. Talán a mű utolsó, sokszor hivatkozott, nagy horderejű mondata a legdurvább példa: „*a nyelvtudomány egyetlen és igazi tárgya a nyelv – önmagában és önmagáért vizsgálva*” (*Cours*, 245), amely teljes egészében Bally betoldása, nyilvánvalóan a mester „szellemében”, de a kritikai kiadások megjelenése előtt minden figyelmeztetés nélkül.

Ki-ki vérmérséklete szerint tekintheti Ballyt és Sechehaye-t „társszerzőknek”, hamisítóknak, vagy épp nélkülözhetetlen tisztázóknak, akik nélkül a *Cours* soha nem tett volna ekkora hatást (én a legutóbbit gondolom). A könyvvel kapcsolatos filológia több vaskos kötetet tölt meg, de a mű a shakespeare-i drámaszövegekhez hasonló „lebegése” és a hitelesség körül gerjedő, már-már legendává terebélyesedő történet is jót tett a könyv iránti érdeklődésnek. „Saussure” éppúgy metaforikus címkéjévé vált egy bizonytalan, mindig mintegy csupán különös készülődésben, állandó alakulásban lévő szövegkorpusznak, ahogyan a „Shakespeare” név is metaforikusan áll egy még számában is bizonytalan (36? 37? több? kevesebb?), neki tulajdonított drámasorozat címlapján; a színpadi művekhez és változataikhoz fűződő „igazi” viszonyára valószínűleg örök homály borul. Ironikus, hogy a *Cours* egyik legfőbb ihletője volt annak az irodalomkritikai „strukturálismusnak”, amely – például Roland Barthes munkásságában[4] – többek közt leszámolt az „egy eredeti mű – egy eredeti szerző” egyszerű – voltaképp a romantika korából eredő – párosító elképzelésével. A strukturalizmus több iskolája a szövegeket kellőképpen komponált, de sok ágról fakadó, állandó alakulásban lévő, bizonytalan „határú”, „nyitott” képződményeknek tekinti, amelyeknek „sok szerzője” van: például az olvasó legalább olyan fontos, mint a költő vagy az író, s az „igazi szerző” voltaképp egy egész közösség: a nyelv „szerzői”.

inspiráló eszmecserék

Saussure nyelvről szóló tanítása nem csupán azért bizonyult felszabadító hatásúnak, mert a nyelvet emberi-társadalmi intézménynek tekintette – ezt megtette előtte William Dwight Whitney (1827–1894), a Yale Egyetem szanszkrit és összehasonlító nyelvészet professzora, akit a genfi mester is olvasott és sokra tartott. Michel Bréal (1832–1915), az első szisztematikus jelentéstani könyv (*Essai de Sémantique*, 1897) szerzője – akivel Saussure Párizsban ismerkedett meg és kölcsönösen inspiráló eszmecseréket folytattak – is azt tanította: „A nyelvtudomány az embert önmaga számára fejezi ki”[5]. A nyelv jelek rendszere: így gondolta ezt a filozófia Arisztotelész óta; a felvilágosodás gondolkodói – például Locke, Condillac – közhelynek tekintették. Saussure érdeme – a közhiedelemmel ellentétben – még csak nem is az, hogy szoros összefüggést mutatva ki egyidejű elemek rendszere és éppen adott nyelvállapot, illetőleg történeti változás és az emberi beszéd esetlegessége, véletlenszerűsége között, hanem rádöbbsent, hogy csupán a szigorúan rendszernek tekintett nyelv háttérében lehet számot adni az egyes elemek funkciójáról. Úgy gondolom, Saussure felfedezése filozófiai és nem csupán „szaknyelvészeti” jelentőségű, s ez a nyelvi jel átértelmezésén keresztül a nyelv mibenlétére („ontológiájára”) vonatkozik.

A nyelvészeti bevezető órákon az unalomig ismételtük: Saussure szerint a nyelvi jelnek két oldala van: az egyik a *signifié*, a (meg)jelölt, a fogalom, a másik a *signifiant*, a (meg)jelölő. A *signifiant* Saussure értelmezésében nem a kiejtett hang, illetve hangsor –különösen nem az írás(kép) –, hanem a hang, hangsor az elmében (az emberi pszichében) élő képe: a hangsor „képzete”. Éppúgy elvont és általános természetű, mint a fogalom, de nem például egy „(egyedi) dolog” vagy „(általános) osztály” („fa”, „ló” stb.) „képe”, mint a fogalom, hanem mintegy beszédhangok pszichikai „lennyomata”. És itt jön a fordulat: a nyelv sem nem a fogalom, sem nem a hangkép képzete, hanem ezek *viszonya*, egymáshoz rendelődése, maga (az emlékezetben őrzött) kapocs a kettő *között*. Ahogy a szállóigévé vált megfogalmazás szól: „a nyelv forma és nem szubsztancia” (*Cours*, 141). Ez óriási különbség minden addigi jelelmélethez képest, amely a nyelvi jelet hangzó vagy írott formának tekintette, és ennek viszonyát vizsgálta a *világban lévő dolgokhoz és személyekhez*. Ez a hagyományos felfogás – Arisztotelésztől Gottlob Fregén át a mai analitikus filozófia több változatáig – először szétválaszt nyelvet, gondolkodást és világot, a nyelvi jeleket rámutatásra, megnevezésre, „referálásra” kész entitásoknak tekinti, majd megkérdezi, mi jellemző e három „faktor” viszonyára. Rendszerint a jól ismert „kommunikatív modell” a válasz: a beszélő a világot szemlélve a valóságot „leképezi”, illetve az fogalmilag „tükröződik” az elméjében: az ember a világot először a „fejébe emeli”. Ha beszélni akar, a gondolatait kommunikálni kívánja, a fogalmaira nyelvi jelek köntösét ölti, a nyelvi jelekre mint hordozókra ráteszi a homloka mögött megfogalmazódó mentális üzenetét, amelyet a másik „dekódol”.

Saussure nem a nyelvi jeleket viszi – mintegy „kívülről” – a fogalmakhoz, hogy azokra a fogalmak „ráüljenek” és a másik felé galoppozzanak. Számára a nyelvi jel eleve tartalmazza a fogalmat, de úgy, hogy a nyelv annak a viszonyinak a pillanata, amikor összekapcsolódik és rögzül egy fogalom és egy hangkép-képzet: ez a pillanat a nyelvi jel születése, s a jelek rendszerszerű lánc, hálózata tulajdonképpen a nyelv. Ám egyik sincs a másik nélkül: a gondolat Saussure szerint „természeténél fogva kaotikus” (*Cours*, 134), s a hangkép tagolja valódi fogalmakká, a hangkép „fegyelmezi meg”; a gondolatláncból „kiszakadó” fogalom a hangkép nélkül nem tudná magát pontosan körvonalazni. A fogalom tehát akkor válik igazán fogalommá, amikor van, ami rögzítse. A hangkép képzetének pedig csak akkor lesz értelme, akkor „fordul” az artikulálható, kimondható, kifejezhető, hamarosan materiális formát öltő tényleges (fizikai) hang felé, ha már rajta „csüng” egy fogalmon, és *ezáltal* van mit „hordoznia”.

bot a hangyabolyban

Ha pedig – egyfelől – hangkép nélkül nincs „különálló”, „önálló” fogalom, ill. gondolat, és a hangadások, morgások, csattanó kiáltások, dallamok és ritmusok fogalmak híján, önmagukban csupán amorf, artikulátlan, értelmetlen zajok, akkor beszéd (*parole*) sincs nyelv (*langue*) nélkül, és nyelv sincs beszéd nélkül. A nyelv a beszéd rendszert alkotó lehetősége, potencialitása; Saussure hasonlata szerint a „nyelv úgy él a társadalomban, mint valamennyi agyban tárolt lenyomatok összege, körülbelül úgy, mint egy szótár, melynek azonos példányait szétosztották az egyének között” (*Cours*, 49). A beszéd ezzel szemben a tényleges, éppen adott, mindig változó, tökéletesen sohasem ismétlődő, esetleges helyzetekben felhangzó, vagy írásjelekkel rögzített (többé-kevésbé) értelmes, de

alapvetően rendszertelen megnyilvánulás. A *parole* a nyelvi változások, „véletlenek” birodalma; hozzá kapcsolhatóak az időben kibomló változások, azaz a diakrón folyamatok, amelyeknek a beszélők voltaképpen nincsenek is tudatában. Például az angol / ('én') kiejtése hosszú [i:]-ből az [ai], kb. „áj” diftongussá változott egy széleskörű, minden magánhangzót érintő, azaz rendszerszerű zártabbá válás keretében, kb. a 14. század közepétől a 17. század elejéig tartó időintervallumban. De ha megkérdeztünk volna valakit a Shakespeare-korabeli utcán, az előbb [i:] -t vagy [ai] -t mondott-e, amikor magára utalt, nem tudta volna megmondani, épp melyiket használta: számára az [i:] és [ai] sokáig ugyanazt a funkciót betöltő, sok különbséget nem jelentő variáns volt. A változás azonban „vak” és értelmetlen anélkül, hogy a szinkron rendszer – voltaképpen a *langue* – ne rendelne hozzá értéket, mintegy az egész rendszer „ismeretében”, az egész rendszerhez képest. Olyan ez, mondja Saussure egyik hasonlata – talán édesapja hangyaszakértelmére is alapozva –, mint amikor botot szúrunk egy hangyabolyba, amely mindig példásan szervezett, és a boly minden egyes tagja pontosan „tudja”, mi a feladata. Egy ideig a hangyák kétségbeesetten szaladgálnak, kisvártatva azonban a bot éppolyan „tényezővé”, bolymeghatározó faktorrá változik, mint a föld és az avar, amelyben a hangyák tanyát vertek, amelyben élnek és szaporodnak. A rendszer újrendeződik: immár a bot is szerves része.[6]

Az értékadást tehát a nyelv egész rendszere végzi: minden elem (nyelvi jel) a többihez képest az, ami; úgy, mint például a vonatok egy állomáson: a 14:10-es gyorsvonat a Keleti pályaudvarról Békéscsabára elsősorban nem azért a 14:10-es gyorsvonat Békéscsabára, mert „gyorsan megy”, vagy személyszállításra alkalmas kocsikból áll és Békéscsaba felé megy. Hanem mert *nem* a 15:05-kor induló tehervonat Hegyeshalom felé, *nem* a 16:40-es Railjet Bécs felé és így tovább. Egy sakkjátékban, ha mondjuk elvesz egy bástya, pótolhatom bármivel: egy darab krétával, egy fadarabbal, feltéve, hogy tudom, mi helyett áll, mert a figura funkciója, rendszerben betöltött helye, értéke számít, nem az alakja, anyaga, a megmunkálás minősége.[7] Ezért még a többi (rész)rendszerbeli elemhez képest a „semmi”, a nyelvészek által „zéró-morfémának” nevezett toldalék is értékkel rendelkezhet. Gondoljunk a magyar alanyi ragozású, kijelentő módú, jelen idejű igealak egyes szám 3. személyére. Itt a szótó után azért állhat „semmi” (azaz azért csatlakozhat hozzá „zéró rag”: például (*ő*) *beszél*+ \emptyset), mert az egész ragozási rendszer többi számában és személyében vannak „testes”, „tényleges”, „materiális” ragok: (*én*) *beszél*+ek, (*te*) *beszél*+sz, (*mi*) *beszél*+(*ü*)nk, (*ti*) *beszél*+tek, (*ők*) *beszél*+nek. Ilyen testetlen funkció a ragozási rendszeren belül persze csak egyszer fordulhat elő, mert ha még egyszer volna zéró rag, már két esetben nem lenne egyértelmű, ki *beszél*. Ekkor persze még sok minden történhetne, hogy a „hangyaboly” megint rendbe jöjjön, például kötelezően megjelenhetne a személyes névmás az ige mellett: például *ő beszél*+ \emptyset , **ők beszél*+ \emptyset , ahogy például az angolban kötelezően felbukkantak a személyes névmások az igék mellett a ragok „lekopása” után: *I speak, you speak* stb.. A nyelvben csupán a különbségek számítanak, s a nyelvből a nyelvésznek azt kell leírnia, ami szisztematikus különbségeket produkál. Ez adott ösztönzést a strukturalista nyelvésznek, amelynek kiváló művelői ebből a gondolatból indultak ki: a Prágában a fonológia alapjait kidolgozó N. S. Trubetzkoy, az Amerikában Saussure tanait szívvel-lélekkel terjesztő, irodalommal is foglalkozó Roman Jakobson, a koppenhágai Louis Hjelmslev, aki a szemiotikai összetevőkre bontás komparatív elvét az általános kultúraelméletre is ki akarta terjeszteni, és még sokan mások.

Hogy a nyelvi jel önkényes (*arbitraire*), nem azt jelenti tehát, hogy a beszélő saját kénye-kedve szerint nevezheti meg a körülötte lévő dolgokat a világban; éppen nem. Minden változás csupán akkor igazán változás, ha ahhoz a rendszer funkciót, értéket (*valeur*) rendel, de ha ez megtörténik, mindegy, mi tölti be a funkciót. Úgy is mondhatnánk: semmi olyan elem nincs sem a fogalomban, sem a hangkép képzetében, ami eleve eldöntené, meghatározná, „motiválná”, épp melyik fogalom melyik hangkép-képpzel kapcsolódik össze: a lényeg a rögzülés (maga a nyelv), s e rögzüléseket rendre meg kell tanulnunk. A hangutánzó szavak csak látszólagos ellenpéldák, mert a malac nem mondja, hogy „röf-röf”, mint a magyarban, azt sem, hogy „oink-oink”, mint az angolban. A tényleges malac egészen más hangokat ad ki, de ez a nyelv szempontjából közömbös: egy hangsor rögzült az emlékezetben, s ezzel párhuzamosan hangképként kapcsolódott „a malachang utánzása” fogalomhoz, s ha ez így megragad, a viszonyon csupán kellő kontextusokkal körített magyarázatokkal lehet változtatni. Elmondhatom persze, én most épp – a konvenció ellenében – a „kruk-kruk” hangsorral adom vissza, amit a magyarban „röf-röf”-fel szoktunk. De ez szigorúan a beszédhez (*parole*), és nem a nyelvhez (*langue*) tartozó jelenség, és a „kruk-kruk”-nak önmagában csak olyan feltétellel lesz értéke, hogy ezt a nyelvi rendszer befogadja, rögzíti, „szentesíti”.

a nyelv mint szeletelőzés

Hogyan történik a rögzítés? Képzelnünk el két egymással párhuzamos vonalat; az egyiket a fogalmak, a másikon a hangkép-képzetek helyezkednek el. Saussure szerint a nyelv, mint holmi szeletelőzés, függőlegesen átvágja mindkét vonalat és fogalom-hangkép párokat metsz ki; egy-egy metszet a nyelvi jel, *signifié* és *signifiant* kapcsolata. A jelek láncot alkotnak, vannak közöttük erősebb és gyengébb asszociatív kapcsolatok, például a *vad* nyelvi jel felidézheti a képzett változatokat: *vad-ász*, *vad-ászik*, *vad-ászat*, *vad-ul* stb., és e változatok már nem teljesen önkényesek a *vad* szóhoz képest, ugyanakkor a *v-a-d-á-sz* hangképsor változatlanul önkényes a 'puskás, vadászkalapos ember'

fogalmához képest, ahogy az angol h-u-n-t-e-r önkényes ugyanehhez a fogalomhoz viszonyítva. Saussure tehát – szemben például Platón *Kratülosz*ának Hermogénésszéval – nem azt mondja, hogy egy (kész) nyelvi jel önkényes a megnevezett, a világban lévő személyhez, dologhoz, jelenséghez, képest, hanem hogy sem az elmében lévő hangképben, sem az ugyanitt található fogalomban nincs semmi, ami eldöntené, épp melyik fogalom melyik hangképpel került, illetve kerül kapcsolatba. Persze, amikor tanuljuk a nyelvet, ezeket a kapcsolatokat már ránk hagyományozzák a beszélő közösség tagjai; tetszik vagy sem, ezeket *így-és-így* sajátítjuk el. Egy új nyelvi jel mintegy „befészkel” magát egy vagy több láncba, „tologathatja” – a rendszerrel a háttérben – a többi fogalom-hangkép kapcsolatot, például a k-i-r-á-ly jelenthet egyszer csak 'nagyszerű'-t, 'klassz'-at is, de csak akkor, ha ezt a rendszer jóváhagyja; voltaképp a rendszer többi eleme állítja az új jelet arra a posztra, amelyen azután értékkel rendelkezik.

Arra persze Saussure sem ad választ, hogy a beszéd rendezetlen, sokszor kaotikus, *ad hoc* áradatából pontosan miért „kerül” a nyelv rendszerébe egy-egy újítás; Saussure elméletéből az következik, hogy a jelentés először mindig a *parole*-hoz tartozó jelenség, ezért például a jelentéseket szüntelenül bővítő-szűkítő költészet is az. Miért terjednek el bizonyos véletlen, vagy – épp a költészet esetében – sokszor nagyon is akart változtatások és változások, és a nyelvi rendszer miért „veszi magának fáradságot”, hogy ezekhez értéket rendeljen, míg másokat „észre sem vesz”, hagyja „elhalni”? Az elméletből az a válasz következtethető ki, hogy szigorú értelemben a nyelvi változásoknak – új jelentések megjelenésének, valóban *nyelvi* értékek rögzülésének, hangtani vagy grammatikai átalakulásoknak – a nyelv szempontjából nincs „magyarázata”, mert csak utólag vesszük észre, hogy megtörténtek: olyankor, amikor a nyelvi rendszerbe már befogadást nyertek. Ekkor azonban már minden „mi sem természetesebb”; az önkényesség épp azt jelenti: „így van, és kész”. Ahogy Saussure azzal a fontos kérdéssel sem foglalkozik, mi készíteti az elmét a nyelvi jeleken belül kialakuló függőségekre, miért épp így alakulnak ki a nyelvi jelek, s bár *signifié* és *signifiant* úgy kapcsolódnak egymáshoz, mint egy papírlap két oldala (vö. *Cours*, 134), azért értelmes kérdésnek tűnik az erősen pszichologista elméleten belül, hogy honnan van fogalom és honnan van hangkép-képzet. A modern nyelvészet atyja ezeket már valószínűleg a nyelv jelenségének magyarázatán kívüli, kifejezetten filozófiai kérdéseknek tartotta, amellyel egy nyelvésznek nem feltétlenül kell foglalkoznia.

Mégis két, igen jelentős, kifejezetten nyelvfilozófiai következménye van a fenti jeleméletének. Az egyik, hogy Saussure azt hirdeti: amennyiben igaz, hogy a nyelvi jel fogalom és hangkép-képzet – véletlen – egymásra találásában és összekapcsolódásában fogan, akkor nem a nyelv függ a fogalomtól és a gondolkodástól, ahogyan a Saussure előtti filozófiai hagyomány legtöbb képviselője vélekedett. Inkább kölcsönösen és egyenrangú félként támaszkodnak egymásra; egyik sincs a másik nélkül; egyszerre jönnek létre: így gondolja Ludwig Wittgenstein is, aki *Tractatus*ának alapgondolatait majdnem a nála jó harminc évvel idősebb Saussure harmadik előadásorozatával egy időben kezdi formálni, későbbi munkásságában pedig még nagyobb hangsúlyt kap a nyelv meghatározó ereje minden emberi tevékenység létrejöttében.[8]

abszolút zálog és legfőbb korlát

A másik fontos nyelvfilozófiai következmény, hogy az egyén beszédére nézve a nyelv kényszerítő hatású; a nyelv mintegy „átveszi felettünk az uralmat”, s amit gyakran spontán alkotófolyamatként, szabad, és csak-ránk-jellemző áradásként élünk meg, valójában egy mögöttes rendszer szigorú szabályai szerint zajlik. Az éppen beszélt nyelv fonológiai (hangtani) szabályai persze cseppet sem zavarunk, itt hamar megtanulunk alkalmazkodni, még a mondattani vagy ragozási, képzési (morfológiai) szabályokat sem érezzük akadálnak; ezeket egyszerűen tudomásul vesszük. De épp azon a területen jövünk zavarba, amellyel Saussure a *Cours*-ban – mint kiderül, nem véletlenül – a legkevesebbet foglalkozik: a jelentések rendszerében. Itt tudjuk, hogy amennyiben mások számára érthetően akarunk megnyilvánulni, bizonyos szemantikai szabályokat be kell tartanunk, ugyanakkor a jelentések határait állandóan bővítenék vagy szűkítenék, itt szünet nélküli „tárgyalásban” vagyunk a másikkal, kísérletezünk, küszködünk; a nyelv szélei nekünk elsősorban a *jelentések tartományainak* széleit jelentik. Egyszerre tudjuk, hogy bizonyos játékszabályok szerint kell játszani, ugyanakkor zsigerileg tiltakozunk az ellen, hogy „csak azt tudjuk mondani”, amit a nyelvi rendszerünk megenged. Saussure segítségével valami különös, paradox dialektikát élhetünk át: a nyelvi rendszer egyszerre kifejezéseink és „önkifejezésünk” szabadságának abszolút záloga és legfőbb korlátja;

a nyelvet és vele szabályait készen kapjuk, és nem mi választottuk, ugyanakkor a nyelvi rendszer roppant gazdag potencialitása, közösségi bölcsessége, „fogásai” nélkül legfeljebb megmukkanni tudnánk – beszélni nem.

Nacsinák Gergely András kitűnő írása Saussure anagramma-kutatásairól döbrentett rá, a genfi mester miért nem szentelt több időt a szemantikának általános nyelvészeti előadásain. Sőt, azt is sejteni vélem, miért nem publikált – mint cikkem elején említettem – szinte semmit bő harminc éven keresztül. Saussure a fentebb „paradox dialektikának” nevezett kérdés mélyére akart jutni, de ez feloldhatatlan és megoldhatatlan kérdésnek bizonyult. Mindenki döntse el, valóban az-e; én úgy gondolom, ugyanolyan rejtély, mint hogy egyszerre vagyunk képesek magunkat kívülről látni, miközben nyilvánvalóan változatlanul önmagunkon „belül” vagyunk. Sőt, a belsönket éppen akkor tudjuk csak valamelyest is megismerni, ha – ideiglenesen – „kilépünk” önmagunkból. Saussure azt akarta megtudni, hogyan lehet az ember egyszerre a közösség tagjaként az egész nyelvi rendszer letéteményese, „birtokosa”, miközben a beszédben mindig a nyelvi rendszernek csupán tökéletlen töredékeit képes használni és ezen át megjeleníteni; az is kétségtelen, hogy a legmeglepőbb nyelvi kombinációkra képes, és sohasem hallott szókapcsolatokat tud megalkotni a nyelvi rendszerből kiindulva – hiszen mi másból is indulna ki? Az embert igenis fogva tartja a nyelv, igenis a nyelv uralja, ugyanakkor – például a költészetben – valóban eddig nem meglévő dolgokat tud „teremteni”, vagyis úgy tűnik, ő a nyelv ura. Ha tetszik, Saussure-t az a kérdés foglalkoztatta, miért vagyunk egyszerre olyanok, mint mindenki más, miért igazodunk a közösséghez (ez életünk „*langue* oldala”), miközben mindenkitől nyilvánvalóan különbözünk, és ezt éppúgy kívánjuk (ez lenne a „*parole*” vonás bennünk), mint a közösséghez tartozást. Vagy másképpen: hogyan vagyunk egyszerre meghatározottak és meghatározatlanok, hogyan lehetünk éppúgy kötöttek, mint szabadok? Megint másképpen: hogyan függ össze zárt és mindig eleve adott rendszer és az ezen alapuló, ezt felhasználó, de belőle mégis kiszabaduló emberi kreativitás? Hogyan lehet valami egyszerre szükségszerű és önkényes? Mert mivel is foglalkozott Saussure 1879 és 1913 között, több ezer oldalnyi jegyzetet, tanulmány-vázlatot, értekezés-töredéket hagyva hátra?

Természetesen indoeurópai nyelvészettel, de már az 1880-as évek elejétől a költői nyelvvel is: egyrészt nyolc kartondoboznyi feljegyzésben elsősorban latin és görög anagrammákról ír, másrészt behatóan tanulmányozza a *Nibelung-éneket* is; itt visszatérő kisebb-nagyobb kiterjedésű szemantikai szövegkapcsolatokat, jelentés-szerveződésekkel igyekezett azonosítani.^[9] Az anagrammák kapcsán valóban az volt számára a legizgalmasabb kérdés – ahogy ezt Nacsinák Gergely András megállapítja –, vajon szerzői szándék hozta-e ezeket létre, vagyis, a későbbi szóhasználata szerint, *parole* jelenség-e, vagy talán van valami „titkos szemantikai szerveződés”-mechanizmus a nyelvi rendszerben, a *langue*-ban, amely – akár a költő szándéka ellenére, vagy „tudta nélkül” – az anagrammákat létrehozta? Megjelenhet-e valami a költői beszédben, ami nincsen előre adva a nyelvben? Rendszerré tudnak-e szerveződni-válni a beszéd spontán, sokszor öntudatlan leleményei? Van-e rejtett összefüggés, van-e „dal” a szöveg alatt? Mint Peter Wunderli meggyőzően kimutatja, Saussure költői nyelvvel kapcsolatos vizsgálatai Mallarmé költészetéről vallott nézeteivel mutatnak meglepő hasonlóságokat. Eszerint a költői szövegnek – legalábbis első látására – triviálisnak kell tünnie; ez követel intenzív olvasást. Töredékekből, elleplezett látszatokból, árnyképekből, különösen azokból, amelyekről úgy érezzük, ránk vonatkoznak, fokozatosan kezd körvonalazódni egy szubjektum, amelyet az olvasó, ha úgy gondolja, magára vehet (vö. Wunderli, i. m. 182–183).

Ha Saussure maga állítja össze a *Cours*-t, és van ideje és ereje ezután visszatérni a költői szövegekhez – esetleg ezúttal nem a *Nibelung-énekekhez* és az anagrammákhoz, hanem épp Mallarmé verseihez – talán arra a következtetésre jut, most már nyelvtudományának kategóriáival felvértezve, hogy az olvasói szubjektum a szöveg által sokszor csupán alig sejtetett asszociatív kapcsolatokból áll elő, amely azután a rendszerré szerveződő nyelvi ismétlődéseket, azonosításokat, behelyettesítéseket érzékelve és értelmezve egyre erősebb kontúrokkal rendelkezik. Lehet, hogy az olvasó szövegben történő inkarnációjáról beszélt volna, azt is megállapítva, hogy a megtestesülés lehetetlen valamiféle struktúrává szerveződés nélkül. De a szerkezet, ha mégannyira sem szubsztancia, hanem forma, nem lehet meg valamiféle „anyag” nélkül. Ha pedig nincsenek határozott körvonalai, egyszerűen nem *hat*, ugyanakkor fenn kell maradnia egy bizonyos fokú kimondatlanságnak, alaktalanságnak, valamilyen „ígéretnek”, amiről sohasem lehet tudni, beteljesül-e vagy sem. De talán a nyelvi jel önkénye nyomán támadt réseket, azaz a nyelvi jel azon sajátossága miatt keletkezett repedéseket, hogy nincs a jel két arca között semmiféle magától kínáló, előre adott, motivált kapcsolat, épp az olvasó, az olvasási folyamat közben támadó szubjektum bátran

vállalt önkényének, döntésének, önmagával történő kapcsolatteremtésének kellene kitöltenie. Ehhez azonban a szubjektumnak nemcsak a beszédet kell sajátjának mondania, hanem a nyelvet is, de más értelemben, mint „elmében lévő potencialitás”; a nyelv nem maradhat csupán rendelkezésre álló, de egyben kényszerítő erővel rendelkező objektív rendszer, hanem a szubjektívából, a „nekem így teszik” értelmében vett önkényesből is részesednie kell.

Ez persze szintiszta spekuláció, és valószínűleg nem tetszene Saussure-nek. A nyelvtudomány szempontjából, amelynek egyik fő megalapozója lett, nincs is létjogosultsága. De talán Saussure nem tudta magáról, vagy nem akarta bevallani magának, hogy nem csupán nyelvész, még csak nem is pusztán nyelvfilozófus, hanem metafizikai érdeklődésű filozófus. Sőt, lehet, hogy Meillet-nek volt igaza, aki rögtön látta, a svájci fiatal kolléga valójában „költő, nagy kék szemmel”. Saussure talán arra figyelmeztetne, hogy a „paradox dialektika” valahol, valamilyen formában előbb-utóbb úgyszólván visszatér, mert ez létünk egyik foglalatja. Nem először fordul elő, hogy ami a nyelv leírásának „ártatlan” módszertanaként indul, annak egyik módozatához vezet, hogy miképpen állunk a létben. De már az is komoly eredmény, ha el tudjuk fogadni, hogy – amint a szójáték mondja – a látlelet egyben lét-lelet is.

[1] Az itt következő áttekintés elsősorban a *Cambridge Companion to Saussure* című könyvnek köszönhet sokat, szerk.: Carol Sanders, Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

[2] Ezt a történetet még 1984-ben Telegdi Zsigmond professzortól hallottam *A nyelvtudomány története* című kurzus keretében.

[3] Ford.: B. Lőrinczy Éva, második kiadás, Tullio de Mauro előszavával az 1978-as francia kritikai kiadáshoz, Budapest: Corvina, 1997; a cím szó szerint: *Általános nyelvészeti kurzus*, a nyelvészeti szakirodalomban általában csak „*Cours*”, én is így hivatkozom rá; az oldalszámok a magyar kiadásra vonatkoznak.

[4] L. elsősorban Barthes 1968-as esszéjét: *La mort de l'auteur* [A szerző halála], eredetileg a *Manteia* c. francia folyóirat 5. számában, magyarul <http://www.irodalomelmelet.atw.hu/barthes.pdf>, elérve 2016, január 1.

[5] Michel Bréal: *Semantics: Studies in the Science of Meaning*, ford. Mrs. Henry [Nina] Cust, London: William Heinemann, 1900, 2; ahol másképpen nem jelzem, a magyar fordítás az enyém.

[6] A hasonlat csupán a *Cours* R. Engler által szerkesztett kritikai kiadás első kötetében található, *Cours de linguistique générale*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1968, E 1.

[7] Saussure visszatérő hasonlata, vö. *Cours*, 110–111, 128, 131.

[8] Wittgenstein *Filozófiai vizsgálódásaiban* is megvilágító erejű egy sakk-hasonlat a nyelvjáték meghatározásakor, bár nem valószínű, hogy olvasta Saussure híres művét. A két gondolkodó érdekes összehasonlítása, s ezzel némiképp Saussure „filozófussá” avatása Roy Harris érdeme *Language, Saussure and Wittgenstein: How to play games with words* című könyvében (London és New York, Routledge, 1990).

[9] Vö. Peter Wunderli: „Saussure’s Anagrams and the Analysis of Literary Texts” in: *The Cambridge Companion to Saussure*, i. k., 174–185.

kép | Vaszilij Kandinszkij festményei